

nalizma budući da navodi kako nije ispunjen sadržajima koji su bitni za profilaciju nacionalizma“, ali je „bošnjaštvo jedina nacionalna identifikacija za bosanskohercegovačke muslimane“ (92).

Тemi коју је анализирао Мемешевић близак је рад Адмира Лисце („Улога бошњачке емиграције у контексту враћања националног имена Бошњак“) у којем се разматра допринос бошњачких интелектуалаца у емиграцији афирмацији бошњајства. Младомuslimanski круг емиграната је био подијелjen на оне који нису наметљиво истicali бошњајство (Теуфик Велагић) и оне који су то отвореније радили (Бећир Тановић). Ипак, најупорнији у афирмацији бошњајства су били Сmail Балић, те Адил Зulfikarpaшић.

Овом кругу радова припада и рад Едина Веладжића („О припадницима српске и хрватске емиграције muslimanskih корijена у текстовима *Bosanskih pogleda*“) о muslimanskim емигрантима који су заступали српску или хрватску националну идеју. Као основа за рад углавном су изабрани примјери полемика у вези с тим на страницama часописа *Bosanski pogledi* (писанја Алана, раније Акије Хорића, Меџида Шахиновића, Изета Hasanbegовића, Хајрудина Филиповића, Дервиша Шеховића, Envera Маhмедaгића, Маhмута Муфтића и других).

Један дио радова у овом зборнику представља репрезентације појединих историјских тема у часопису *Bosanski pogledi*. Ајдин Мухединовић („Muslimани Bosне и Hercegovине у Другом свјетском рату

кроз призму *Bosanskih pogleda*“) са врло добрим критичким приступом анализира писанја *Bosanskih pogleda* о Muslimanima у Другом свјетском рату, указујући на неутемељеност појединих текстова. Иако је такав нужни критички приступ изостао у неким другим радовима (Hikmet Karčić и Mustafa Dedović, „Тематизирање усташког и четничког покрета у *Bosanskim pogledima* 1960–1967“, те Jasmin Mediћ, „Sarajevski процес 1949. године на страницama *Bosanskih pogleda*“), радови објављени и у овом облику омогућавају боље разумевање бошњачке емиграције, njenог положаја и развоја, те мјеста часописа *Bosanski pogledi* у историји те емиграције.

На крају зборника је рад Narcise Пулјек-Бубрић („Библиографија Адила Зulfikarpaшића и његов publicistiчки рад“) који представља главне информације о Зulfikarpaшићевом publicistiчком дјеловању. Иначе, cjеловита *Библиографија*, уређена по савременим библиографским принципима, објављена је раније под насловом *Библиографија Адила Зulfikarpaшића* (Sarajeво 2022) и садржи 724 библиографске јединице. Као и иначе у науци, и овај рад, као и посебно штампана cjеловита *Библиографија*, незаобилазни су у даљем истраживању живота и дјеловања Адила Зulfikarpaшића и бошњачке емиграције, чему ће допринијети и овај зборник у cjелини.

Husnija KAMBEROVIĆ

Sabrina P. Ramet, *East Central Europe and Communism, Politics, Culture, and Society, 1943–1991*. London-New York: Routledge, 2023, xix + 325.

Америчка историчарка Сабрина П. Рамет, која је значајан део својих истраживања и књига посветила различитим аспектима историје Југославије, објавила је прошле године нову књигу која се бави комунистичким системима земаља источне и средње Европе.

Иако Рамет у „Предговору“ (стр. viii–x) објашњава да о теми комунистичких система у источној и средњој Европи постоји разноврсна литература на енглеском језику, она сматра да се та литература махом ограничава на опис политичких догађаја и економ-

ских тема. Насупрот томе, она је у овој књизи знатну пажњу посветила статусу верских заједница, културе (књижевности, филма, позоришта и музике), као и положају жена у тим комунистичким државама. Разматрањем ових питања, књига Сабрине Рамет значајно употпуњује познавање комунистичког раздобља у земљама источне и средње Европе.

Следи попис појмова важних за разумевање комунистичких система, у коме су сажето објашњени појмови попут „Брежњевљева доктрина“, „централни комитет“, „самокритика“, или „Варшавски пакт“, као и попис скраћеница коришћених у тексту (стр. xi–xv). Ту је и предговор Владимира Тисманеану (Vladimir Tismăneanu), америчког политиколога румунског порекла који се и сâм бавио проучавањем комунистичког система у Румунији, након што је почетком 1980-их пребегао из те земље у Сједињене Америчке Државе („Foreword: An Invitation to Idealistic Realism“, стр. xvi–xix).

У првом, уводном поглављу („Communism’s Unintended Consequences, An introduction“, стр. 1–10), Рамет наговештава да ће у свом приказу комунистичких система источне и средње Европе користити поставке америчког социолога Роберта К. Мертона, о томе како одређени програми и политике имају намераване и видљиве последице, затим нус-појаве (ненамераване, али уочене последице), као и нехотичне учинке постигнуте без намере, а који нису примећени нити схваћени као последица програма и политика које су их покренуле. Дакле, објашњава Рамет, комунистичка политика и планови на различитим друштвеним подручјима, од политике, привреде, до односа према верским заједницама, значајним су

делом доводили до наведених нехотичних последица које су, на крају, де-стабилизовале комунистичку власт и доводиле је у сукоб с деловима сопственог становништва.

У хронолошком смислу, постојање комунистичких система у источној и средњој Европи ауторка у грубим цртама дели на пет раздобља, од којих је прво раздобље успоставе комунистичке власти (1943/44–1948/49). У овом раздобљу, Рамет за почетну тачку узела је успоставу комунистичке владе у Југославији, односно, оснивање Националног комитета ослобођења Југославије на Другом заседању Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије у Јајцу новембра 1943. године. Друго раздобље (1948–1956), које ауторка означава као „стаљинистичко“, окончано је сломом мађарске револуције 1956. године. Током трећег раздобља (1956–1971) долази до одређених реформи комунистичких система које су, истина, биле доведене у питање интервенцијом земаља Варшавског пакта у Чехословачкој 1968. Наведено раздобље завршава се променама у руководством Немачке Демократске Републике и Пољске током 1970. и 1971. Четврто раздобље (1971–1980) обележено је неуспехом претходних реформских настојања и растом незадовољства становништва што је, нпр. у Пољској, кулминирало радничким штрајковима и оснивањем самосталног синдиката „Солидарност“. Током петог и последњег раздобља (од 1980. до 1989, односно 1991. године) расту економски проблеми комунистичких држава и незадовољство становништва, што ће коначно довести до слома комунистичких система у државама источне и средње Европе.

У другом поглављу („The Soviet Bloc, Part One, 1944–1956“, стр. 11–112), ауторка описује стање у државама које ће постати део совјетског блока (Бугарска, Чехословачка, Мађарска, Пољска, Румунија), као и стање у совјетској окупационој зони Немачке, на чијем ће подручју 1949. бити проглашена Немачка Демократска Република (ДДР). Успостава комунистичке власти у тим државама омогућена је резултатима Другог светског рата, односно, доласком совјетске војске у те државе. Иако је у тим земљама дошло до формалне обнове вишестраначких система, посредством различитих облика притисака, а уз совјетску потпору, комунистичке партије су у тим државама успоставиле апсолутну власт. Један од корака за преузимање власти било је уједињавање комунистичке партије у одређеној земљи са социјалдемократским, односно, социјалистичким партијама, не би ли комунисти након стварања тих нових странака у њима преузели потпуни надзор. Тако је 1946. у совјетској окупационој зони Немачке дошло до уједињавања социјалдемократа с комунистима. Током 1948. социјалдемократи у Чехословачкој, Мађарској и Румунији присиљени су на уједињавање с комунистима, на шта су исте године приморани и пољски социјалисти.

Рамет такође указује и на разлике и сукобе међу комунистима у појединим земљама, имајући у виду да су неке комунистичке вође рат провеле у Совјетском Савезу и биле под директним совјетским утицајем, насупрот оним комунистима који су претходно раздобље провели у својим земљама у којима је крајем 1940-их наступило „стаљинистичко“ раздобље. Неке од главних одлика овога раздобља

су колективизација пољопривредне производње, појачана индустријализација и строг надзор, односно, репресија над верским заједницама, као нпр. над католичком црквом у Пољској и православним црквама у Бугарској и Румунији. На подручју културе промовише се социјалистички реализам. Ипак, то је и раздобље „чистки“ у самим комунистичким партијама источноевропских земаља, сличних онима које су у Совјетском Савезу спровођене током друге половине 1930-их. За то је добар пример монтирано суђење чехословачким комунистичким вођама Рудолфу Сланском (Rudolf Slánský) и Владимиру Клементису (Vladimir Clementis), почетком 1950-их година. У тим унутарпартијским обрачунима на затворске казне су осуђени и поједини комунисти који ће касније, у измењеним политичким околностима, бити рехабилитовани, те ће заузети водеће партијске и државне положаје. Такав је случај био нпр. са Густавом Хусаком (Gustáv Husák) у Чехословачкој, Јаношем Кадаром (János Kádár) у Мађарској и Владиславом Гомулком (Władysław Gomułka) у Пољској.

Смрт Стаљина 1953. године и промене до којих ће то довести у Совјетском Савезу, одразиле су се и на стање у комунистичким државама источне и средње Европе. Ипак, у том раздобљу ће доћи и до значајних потреса у неким од тих земаља, што су показали антикомунистички немири у Немачкој Демократској Републици 1953, а посебно Мађарска револуција и њено гушење 1956. године.

На почетку трећег поглавља („The Soviet Bloc, Part Two, 1956–1980“, стр. 113–196) ауторка разматра привредни развој комунистичких земаља источне и средње Европе од по-

четка 1950-их до средине 1970-их година. У свим тим земљама индустрија и значајан део пољопривредне производње били су у државном власништву, али је након послератне обнове, већ током 1960-их, постало очигледно да су тако структуриране, односно плански вођене економије, суочене с бројним проблемима који су онемогућавали значајнији привредни раст. Заправо, у свим наведеним земљама израђене су различите анализе и разматрани планови помоћу којих је требало повећати ефикасност њихових економија; међутим, значајније промене било је врло тешко спровести услед отпора унутар самих владајућих комунистичких структура. Уместо реформи, те државе су све до 1970-их значајна средства за нове инвестиције и подизање животног стандарда обезбеђивале путем кредита од западних, капиталистичких земаља, као и увозом разних роба са запада. Ипак, таква задуживања на западу ће на крају довести у неповољан положај комунистичке државе источне и средње Европе.

У међувремену, отклон од Стаљинове политике у Совјетском Савезу довео је и у осталим комунистичким државама до попуштања додашње партијско-државне стеге, односно својеврсне „либерализације“, преваходно у односу комунистичких власти према верским заједницама, као и у значајној слободи у културном стваралаштву. Упркос томе, власти Немачке Демократске Републике су 1961. морале подићи Берлински зид како би у потпуности онемогућиле одлазак својих грађана у Савезну Републику Немачку, док су промене у Чехословачкој, које су довеле у питање неке од главних поставки комунистичког система, угушене августа 1968. војном ин-

тервенцијом земаља Варшавског уговора. Долазак Владислава Гомулке на чело пољских комуниста 1956. и његова почетна политика „либерализације“ уживали су популарност међу становништвом Пољске. Ипак, 1970. године дошло је услед поскупљења животних намирница до великих сукоба снага безбедности са радницима у Гдањску, након чега је Гомулка уклоњен с власти.

Током 1970-их у Чехословачкој је наступило раздобље „нормализације“, односно, стабилизације стања након слома „Прашког пролећа“ и војне интервенције земаља Варшавског пакта, праћено појачаним надзором и репресијом власти над опозиционим групама. У Пољској је Едвард Гирек (Edward Gierek), нови челник Пољске уједињене радничке партије, тежио да подигне животни стандард становништва, али се то темељило углавном на све већем задуживању на западу. У Румунији се од 1965. као вођа учврстио Николае Чаушеску (Nicolae Ceaușescu), склон самосталној спољној политици и својеврсном „одвајању“ своје земље од осталих држава Варшавског пакта. Ипак, та политика на унутрашњем плану није тежила одступању од комунистичке власти, па у том смислу за Москву и остале земље Варшавског уговора није била „опасна“ попут чехословачких реформи које су скршене војном интервенцијом 1968. године.

У четвртој поглављу („The Soviet Block, Part Three, 1980–1989“, стр. 197–230), Рамет се бави последњом деценијом комунистичке власти у државама источне и средње Европе. Како примећује, многи западни стручњаци, попут Семјуела Хантингтона (Samuel P. Huntington) или Зигмунта Баумана (Zygmunt Bauman), сматрали су да су наведене државе са својим комуни-

стичким системима биле стабилне, те да преврати у њима нису били могући. Насупрот том, „реалистичном“ приступу, постојао је онај „идеалистичан“, који је био уверен да су наведени комунистички системи неодрживи због кршења одређених моралних начела, првенствено због непоштовања основних људских права. Уз „идеалисте“, ту су били и „функционалисти“, који су такође сматрали да су наведени режими у својој суштини били дисфункционални и самим тим осуђени на слом.

До почетка 1980-их комунистички системи у источној и средњој Европи били су у озбиљним економским проблемима. Те државе биле су оптерећене великим кредитима на западу и готово на рубу банкрота, због чега им је било све теже да одрже социјалну инфраструктуру и животни стандард становништва које је живело у све тежим условима, док је у неким земљама тонуло у сиромаштво.

Значајан догађај било је оснивање самосталног синдиката „Солидарност“ у Пољској, а опозиционе групе биле су присутне и у другим источно-европским државама, при чему Рамет посебно истиче важност чехословачке „Повеће 77“. Уз крупне промене, које су се догађале у Совјетском Савезу од средине 1980-их и доласком на власт Михаила Горбачова, као и наведене економске и друштвене проблеме и појаву опозиције, коначно је до 1990. дошло до слома комунистичких режима у државама источне и средње Европе, понекад и у драматичним околностима.

Као и у претходним целинама књиге, Рамет и у овом поглављу даје опширан преглед културног живота, посебно истичући оне његове делове које назива „културом апокалипсе“, при чему посебно мисли на рок и панк

групе који су током 1980-их деловале у Чехословачкој, Мађарској, Немачкој Демократској Републици и Пољској, а које су својим песмама (не)посредно критиковале режим, односно, наговештавале његов слом.

Када је реч о положају жена у комунистичким државама источне и средње Европе, Рамет оцењује да су оне, у складу с оним што су комунисти и заступали у својим програмима, доживеле еманципацију и равноправност, могућност школовања, запошљавања и учествовања у јавном и политичком животу. Ипак, осим што је до ове еманципације дошло у оквирима које је допуштао режим, неретко су жене своја начелна права тешко остваривале у пракси. Осим тога, постојале су и значајне разлике у положају жена од земље до земље, а право на побачај било је нарочито ограничено у Румунији за време Чаушескуа.

У петом поглављу („Socialist Mavericks, Yugoslavia and Albania, 1943–1991“, стр. 231–314) ауторка се бави Албанијом и Југославијом. И те две државе су на крају Другог светског рата кренуле путем изградње комунистичких система, па су, као и државе којима се ауторка бавила у претходним поглављима, биле део настајућег комунистичког блока под вођством Совјетског Савеза. Ипак, и Албанија и Југославија су затим кренуле посебним путем, одвојивши се од источног блока.

У делу овог поглавља који се односи на Југославију, Рамет је приказала све важне елементе њене унутрашње и спољне политике, од прекида односа са Совјетским Савезом, до почетка југословенске несврстане политике. Описани су систем и развој социјалистичког самоуправљања, као и економ-

ске прилике у целокупном раздобљу од краја Другог светског рата до краја 1980-их. Као и у претходним поглављима, и овде је посебна пажња посвећена односу југословенских комунистичких власти према верским заједницама, као и главним обележјима културног живота у Југославији. Рамет све наведено сагледава и кроз проблем међунационалних односа у Југославији.

У другом делу петог поглавља, Рамет описује комунистички режим у Албанији који је дуго био под вођством Енвера Хоџе (Enver Hoxha) и прошао различите фазе, од блиске сарадње с Југославијом до раскола 1948. године, а потом разилажења са Совјетским Савезом током 1960-их и приклањања Народној Републици Кини, до краја 1970-их година. Све то време, па и након Хоџине смрти, Албанија је и због свога положаја, као и због политике коју је водила, била изузетно затворена и изолована од осталих земаља.

У закључном делу своје књиге („Епитарх“, стр. 315–231) Рамет поновно разматра тезе америчког социолога Мертона, објашњавајући њихову примењивост на комунистичке државе источне и средње Европе, односно, упозорава на чињеницу да је политика коју су комунисти спроводили неретко доводила до непредвиђених последица које су, коначно, слабиле и поткопавале комунистичке системе. Рамет оцењује да су слабости наведених система биле у привредној неефикасности, односно, задуживању на западу, затим у ограничавању приватног предузетништва, као и ограничењима у култури и приступу слободним информацијама. Осим тога, ти режими су били под контролом Совјетског Савеза, а током целог периода постојања прожимала их је важна чињеница да комунисти нису

имали легитимитет стечен доласком на власт путем слободних избора. Ипак, Рамет такође указује да је лако пронаћи литературу која описује негативне карактеристике источноевропских комунистичких система. Међутим, она закључује да је комунистичка владавина грађанима тих земаља ипак донела и одређене користи, будући да су такви системи своје становништву тежили осигурати равноправност и задовољити њихове егзистенцијалне и друштвене потребе, укључујући и еманципацију жена.

На самом крају књиге налази се попис литературе коју Рамет препоручује за даље упознавање с темом којом се овде бавила („Further reading“, стр. 322–325). Осим што је и сама у овој књизи користила разноврсну литературу и друге изворе, занимљиво је приметити да је Рамет на више места, како би описала одређене одлике комунистичких система, изнела и властита искуства стечена за време комунизма, а током својих боравака у различитим земљама источне и средње Европе.

И ова књига Сабрине Рамет занимљиво је написана, док је текст опремљен и табеларним приказима с различитим статистичким подацима или хронолошким приказима који омогућавају боље праћење одређених проблема и догађаја. Она даје добар преглед комунистичких система у државама источне и средње Европе, омогућава њихову бољу компарацију и уочавање заједничких процеса, при чему још једном треба напоменути да је ауторка, уз политичку историју, посебну пажњу посветила питању културе и положају жена у наведеним системима.

Никица БАРИЋ